

*Natalia Danilkina**

POZYTYWNA WARTOŚĆ OSOBOWOŚCI PAWŁA NOWGORODCEWA IDEALIZM PRAWNY

Streszczenie. Paweł Nowgorodcew był profesorem prawa, działaczem politycznym i jednym z czołowych przedstawicieli rosyjskiej filozofii prawa. Na przełomie wieków XIX i XX zauważył kryzys doktryny pozytywizmu prawniczego i wzrost zapotrzebowania na nową filozofię prawa, którą utożsamiał z doktryną prawa naturalnego. Według Nowgorodcewa nowa doktryna prawa naturalnego miała zawierać w sobie zbiór ideałów moralnych w stosunku do treści prawa pozytywnego. Swoją koncepcję autor ten budował na fundamentcie szeroko pojmowanego idealizmu filozoficznego: od Kanta do filozoficznie „zmodernizowanej” rosyjskiej ortodoksji chrześcijańskiej. W artykule przedstawiono zarys filozofii prawa Nowgorodcewa i ujawniono jej cechy szczególne w porównaniu z wybranymi teoriami zachodnioeuropejskimi, a także w związku z wyraźną tendencją personalistyczną w filozofii rosyjskiej.

Słowa kluczowe: idealizm prawny, prawo naturalne, rosyjska filozofia prawa, personalizm, Nowgorodcew.

1. KLUCZOWE ZMIANY POLITYCZNE W ROSJI W LATACH 1905–1906. DZIAŁANIA PAWŁA NOWGORODCEWA W I DUMIE PAŃSTWOWEJ

Manifest 17 października 1905 r. był zdobyczą ruchu rewolucyjnego. Ogłoszono w nim istotne zmiany w ustroju władzy: w Rosji powstał pierwszy dwuizbowy parlament, który miał w swoim składzie publicznie wybierany organ ustawodawczy – Dumę Państwową (*Государственная Дума*). 23 kwietnia 1906 r. car Mikołaj II nadał narodowi Konstytucję – *Основные Государственные Государственные Законы*.

Poseł do I Dumy ze stronnictwa Demokratów Konstytucyjnych, Paweł Nowgorodcew, przedstawił projekt ustawy o nietykalności osobistej na posiedzeniu Dumy w roku 1906. Następnie pracowano nad projektem w komisji, składającej się głównie z posłów liberalnych. Projekt był już praktycznie gotowy do przekazania do Rady Państwowej, kiedy I Dumę rozwiązano. Zabiegi formalne nadal trwały, lecz do uchwalenia tej ustawy w carskiej Rosji nie doszło (Аронов 2005, 252–253) – monarcha, zgodnie z częścią Konstytucji dotyczącą praw podstawowych (art. 9), nadal miał prawo weta absolutnego, a ponadto uprawnienie do

* University of Groningen, Dutch Research School of Philosophy, Study Group “Philosophy in Central and Eastern Europe”, natalia.danilkina@gmail.com.

zwołania i rozwiązania Dumy. Ponadto, w Rosji system legislacyjny przewidywał dwa etapy prac: na pierwszym ustalano treść normy prawnej (inicjowanie ustawy i jej przedyskutowanie), zaś na drugim nadawano tej normie moc wiążącą (autoryzacja ustawy i jej opublikowanie) (Хвостов 1908, 92–94). Przykład projektu ustawy o nietykalności osobistej pokazuje, jak mechanizm wdrożenia ustawy może zatrzymać się w połowie drogi, czyli na etapie opracowania zawartości.

2. IDEALIZM PRAWNY *VERSUS* POZYTYWIZM PRAWNICZY

Na przełomie XIX i XX w. znacznie wzrosło zainteresowanie doświadczeniami konstytucjonalizmu w krajach zachodnich. W związku z poszukiwaniem kierunków i zaleceń praktycznych dla rozwoju państwa przeprowadzano badania porównawcze w zakresie prawa państwowego, historii państwa i filozofii prawa. Wielu prawników odwoływało się do idei niemieckiej filozofii krytycznej, czyli Kanta i neokantyzmu, który wtedy przeżywał czas swojego rozkwitu w Niemczech i zdobywał nowych zwolenników w innych krajach.

Paweł Iwanowicz Nowgorodcew był ekspertem w tej dziedzinie. Napisał dySSERTACJĘ pt. *Kant i Hegel w swoich doktrynach o prawie i państwie. Dwie typowe konstrukcje w zakresie filozofii prawa* (1901), a wcześniej rozprawę pt. *Historyczna szkoła jurystów* (1896), w której zaproponował ideę prawa naturalnego jako „całokształtu idealnych, moralnych przedstawień o prawie” oraz wyróżnił jej podstawowe składniki: badanie filozoficzne i krytykę moralną (Новгородцев 1896, 2–3).

Jako adwokat doktryny prawa naturalnego, Nowgorodcew wystąpił z krytyką szkół prawa formalnego, pozytywnego, wspierających władzę państwa jako ustawodawcy. Uważał, że teoria pozytywizmu prawniczego ma duże znaczenie i jest niesprzeczna sama w sobie, jednak nie jest to filozofia prawa. Od samego początku była nią jedynie filozofia prawa naturalnego, gdyż tylko ona postulowała prawo lepsze, idealne, przeciwstawiając je prawu istniejącemu.

Angielska jurysprudencja analityczna, zdaniem Nowgorodcewa, stanowiła najlepszy przykład rozwoju prawa pozytywnego. Według niego przerażająca teoria absolutyzmu państwowego Hobbesa została tam zredukowana do skromnej konstrukcji analitycznej, a etycznie uzasadniony despotyzm prawny zmienił się w metodę stosowaną. Natomiast niemiecki pozytywizm prawniczy coraz głośniej rościł sobie pretensje do naukowości i bycia jedyną filozofią prawa. Swoim założeniami, będącym jedynie truizmami prawniczymi i gotowymi formułami – jak podkreślał Nowgorodcew – teoria ta usiłowała nadać znaczenie politycznych zasad epoki oraz istoty porządku prawnego. Niemieckiego pozytywizmu prawniczego jednak wcale nie obchodziły aktualne zapotrzebowania życiowe, skupiał się on bowiem wyłącznie na własnych zapotrzebowaniach, to znaczy na teoretycznym uzasadnianiu prawa i wsparciu władzy, która to prawo ustaliła.

W gronie prawników niemieckiej szkoły, zdaniem Nowgorodcewa, wyróżniał się jednak Georg Jellinek. Dlaczego? Otóż, Jellinek podkreślał rozbieżność między formułami prawa a faktycznym życiem społecznym. Pisał: „Wszystkie formalnie prawnicze przedstawienia o wszechmocy państwa, hipotetycznie dopuszczalne, znikają, gdy tylko wkraczamy ze świata prawnie możliwego do świata rzeczywistości społecznej” (Jellinek 1905, 120). Podejście Jellinka znacznie się różni od tego, co proponował Karl Bergbohm, kiedy w oparciu o pozytywizm filozoficzny Comte’a zabraniał prawoznawstwu wykraczania poza granice prawa. Bergbohm domagał się, aby badano prawo realne, obecne, nie zaś prawo przewidywane lub pożądane. Jellinek zaś, naśladowując neokantystów, pojmował normę prawną jako to, co *powinno być* (*Sollen*), a nie jest identyczne z tym, co *jest* (*Sein*) – rzeczywistością społeczną. Nowgorodcew, przytaczając celnie formułę Jellinka, natychmiast ją poszerzył: „to, co możliwe prawnie nie jest identyczne z tym, co jest możliwe faktycznie i moralnie” (Новгородцев 1904a, 420). Moralnie możliwa (*нравственно-возможное*) u Nowgorodcewa jest norma, która stoi powyżej aktualnej rzeczywistości społecznej i prawa. W swoisty sposób traktował on neokantystów: „Kantysta współczesny jest gotów powtórzyć za Heglem: »Alle unsere Sittlichkeit wurzelt in der Sitte«, jednak, wywodząc treść moralności ze społeczeństwa, nad samym społeczeństwem stawia normę wyższą”¹.

Dalsze zasadnicze rozbieżności ukazuje analiza ważnej kwestii wyznaczenia granicy władzy państwowej. Jellinek zwracał uwagę na to, że w niektórych przypadkach prawo ustępuje przed wyższą, pierwotną zasadą. W *Ogólnej nauce o państwie* (1900) Jellinek nadał jej miano „natury państwa”, istniejącej wcześniej niż prawo, jako „faktyczny układ sił”. Skoro prawnicy szkoły pozytywistycznej na początku XX w. nie byli gotowi opuścić wiarygodnego azylu faktów, interpretacja owej zasady przez Jellinka raczej nie powinna dziwić. Dokonał on jednak próby ograniczenia państwa za pomocą pojęcia „samozobowiązania” (*Selbstverpflichtung*). Już w rozprawie z 1880 r. pt. *Natura prawna umów państwowych* Jellinek twierdził, że w prawie państwowym, konstytucyjnym², obecny jest element „refleksyjny”, co oznacza, że „istnieją normy, które wychodzą od państwa i zobowiązują państwo” (Jellinek 1880, 6–7). Później rozwinął to pojęcie, nawiązując do pewnego „poczucia samozobowiązania” (*Sichverpflichtetföhlen*) jako

¹ Nowgorodcew ma na myśli Wilhelma Windelbanda, cytując z jego *Präludien* (Новгородцев 1901b, 222).

² Historię rozwoju konstytucyjnego państw niemieckich, w tym sądownictwa konstytucyjnego, liczy się od tzw. Konstytucji Paulskirche (*Verfassung des deutschen Reiches*), która została uchwalona przez Frankfurckie Zgromadzenie Narodowe w wyniku rewolucji marcowej 1848 r. Jak pisze Andrzej Dziadzio, wraz z upadkiem rewolucji europejski model ochrony konstytucji, założony na podstawie idei federalizmu, „utracił swoją polityczną nośność”. Do kwestii sądu konstytucyjnego powrócili liberałowie austriaccy w latach 60. XIX w., w związku z przygotowaniem nowej konstytucji. Jellinek zaprezentował swój sposób podejścia do roli sądu konstytucyjnego w państwie prawa w rozprawie z 1885 r. *Ein Verfassungsgerichtshof für Österreich* (Trybunał Konstytucyjny dla Austrii) (Dziadzio 2013, 183–184).

zjawiska psychologicznego, które właściwe jest każdemu człowiekowi (Jellinek 1905, 324). Owo psychologiczne podłoże prawa cechuje u Jellinka prawo jako takie, w tym prawo państwowe. Gwarancją psychologicznej ważności norm jest zwiększenie ich siły motywującej wskutek działania mechanizmów społeczno-psychologicznych.

Mimo słusznych uwag o niewystarczalności możliwości samej jurysprudencji i postawienia problemu filozofii prawa w związku z etyką, Nowgorodcew dołączył do grona jej krytyków³, nie zgadzał się bowiem na przesunięcie moralnej doktryny Kanta w stronę psychologizmu. Jellinek rozwijał pojęcie samozobowiązania, a zarazem całą koncepcję prawa publicznego w oparciu o kantowską teorię autonomii moralnej, przenosząc tę ideę z jednostki na państwo:

Fast von allen Gegner meiner Theorie wurde übersehen, dass ich, um das öffentlicher Rechte zu begründen, den Grundgedanken der modernen Ethik, die sittliche Autonomie, analog auf den Staat übertragen habe, dass daher mit ihrer Negation nicht nur das Staatsrecht, sondern auch die Ethik zusammenbricht, dass man damit zu einem Nihilismus gelangt, der alle Wissenschaft vom menschlichen gemeinleben unmöglich macht (Jellinek 1887, 199).

Kant, w istocie rzeczy, robił to podobnie, jednak jego idea autonomii moralnej była nieodłączna od twierdzenia o bezwzględny prawie – maksymie etycznej. Nowgorodcew za Kantem uważał, że „człowiek w samym sobie, w głębi swojego ducha odnajduje imperatyw kategoryczny bądź moralny” (Новгородцев 1904a, 431). Moralność, w odróżnieniu od prawa, państwa i jakichkolwiek form społecznych, ma charakter wewnętrzny. (Jeżeli chodzi o Kanta, wiemy, że rozróżniał między wewnętrznym autonomicznym prawem *moralnym* a zewnętrznym, heteronomicznym prawem *legalnym*). Dla Jellinka zaś zobowiązanie to jest „aktem motywacji”, dla którego nie ma znaczenia, od czyjej woli pochodzi roszczenie do uznania konkretnego motywu za najsilniejszy – ze świata wewnętrznego osoby działającej czy od cudzej woli. Podobnych sprzeczności, jak sądził Nowgorodcew, nie dało się uniknąć, pozostając na gruncie prawa pozytywnego. Każda doktryna prawa pozytywnego, nawet gdy wykracza poza monistyczne utożsamianie prawa z państwem, musi uznać swój główny postulat: państwo jest wszechmocnym źródłem prawa. A więc, jak dowodził Nowgorodcew, koło się zamyka także u Jellinka: państwo powinno ograniczyć samo siebie. Prawo istniejące jest produktem, a zarazem uzasadnieniem jedyne imperatywu – imperatywu władzy państwowej, jej faktycznej „natury”.

³ Koncepcja samozobowiązania napotyka na różnego rodzaju krytykę. Na przykład Léon Duguit pisał: „[...] teoria samozobowiązania zawiera pewną prawdziwą sprawność rąk. Dobrowolna subordynacja nie jest subordynacją. Państwo faktycznie nie jest ograniczone przez prawo, jeśli jedynie samo państwo może wydawać i pisać to prawo, i jeśli może ono w każdej chwili wprowadzić takie zmiany, jakie chce do niego wprowadzić. Tego rodzaju uzasadnienie prawa publicznego jest stanowczo bardzo kruche” (Duguit 1911, 645). Młodszy kolega Jellinka, Hans Kelsen, który w roku 1911 przebywał na stażu badawczym w Heidelbergu, później określił tę kwestię jako pseudoproblem, wynikający z błędnego dualizmu państwa i prawa (Kelsen 1945, 198).

Tym niemniej, poszukiwań ograniczenia wszechmocy państwa na gruncie moralnym Nowgorodcew wcale nie uważał za błędne. Podkreślał, że nie tylko Jellinek, ale również Bodin, Hobbes, Rousseau i Kant, do których się odwoływał, szukali granic dla nieograniczonej suwerennej władzy: „u każdego z nich pojawia się naturalny pomysł, że państwo, jak każda władza ludzka, nie może istnieć w postaci prostej samowoli. Dążą do umiarkowania uznanej przez nich formalnej nieograniczoności władzy za pomocą jakiejś zasady materialnej” (tamże, 429). Tej samej zasady zaczęła szukać formalna szkoła pozytywizmu prawniczego, co świadczy o jej kryzysie. Według Nowgorodcewa, do rozwiązania problemu może doprowadzić jedynie filozofia idealistyczna, która przeciwstawia redukcjom materialistycznym uwzględnienie duchowych aspektów życia człowieka, przede wszystkim wyższych wartości moralnych.

3. ZARYS KONCEPCJI FILOZOFICZNOPRAWNEJ PAWŁA NOWGORODCEWA

3.1. Odrodzenie prawa naturalnego w Rosji i Niemczech – podobieństwa i różnice

Na przełomie wieków Nowgorodcew stwierdził powrót do filozofii prawa, oznaczający czas na odrodzenie prawa naturalnego. W Rosji świadczyły o tym wystąpienia i publikacje E. Trubieckiego, W. Hessena, S. Żywagi, M. Reisnera oraz wielu innych. We własnej dysertacji z 1896 r. Nowgorodcew martwił się o wciąż marginalną pozycję prawa naturalnego, jednak po kilku latach zauważył, że proces odrodzenia prawa naturalnego toczy się z „różnych stron” (por. np. Новгородцев 1896, 1–2; Новгородцев 1904b, 510).

W Europie dyskusja, do której odnosił się Nowgorodcew, rozpoczęła się od momentu publikacji *Wirtschaft und Recht* Rudolfa Stammlera w 1896 r.⁴ Stammler jako pierwszy użył formuły prawa naturalnego o zmieniającej się treści oraz zaproponował metodę krytyczną wobec prawa istniejącego. Nowgorodcew zgadzał się ze Stammlerem w tym, że treść prawa zmienia się w czasie. Nie popierał jednak stammlerowskiego prymatu prawa jako formy absolutnej, która jednostronnie reguluje zmiany w realnym życiu społecznym; twierdził, iż obiektywne warunki społeczno-historyczne też mają bezpośredni wpływ na prawo. W nowej teoretycznej konstrukcji prawa – odrodzonego prawa naturalnego – podkreślał znaczenie nastawienia krytycznego: skupiał się nie na tłumaczeniu i legitymizacji układu faktycznego, lecz na tym, w jakim stopniu w ustroju stosunków państwowych odzwierciedlają się zasady moralne. Dualizm państwa i prawa stał się niezbędnym warunkiem owej krytyki moralnej.

⁴ Jeszcze wcześniej problem zabrzmiał w niemieckojęzycznych pracach Leona Petrażyckiego (Новгородцев 2009, 149).

Według Nowgorodcewa państwo i prawo to pierwiastki formalne, które nie mogą występować jako źródło norm moralnych. Państwo nie jest upelnomocnione żądać moralnie; prawo nie może mieć źródła własnej praworządności w samym sobie. W proponowanej konstrukcji idealistycznej obowiązek prawny ma swoje źródło jedynie w osobowości, ponieważ to w jej głębi duchowej tkwią przykazania moralne.

Stammler w *Die Lehre von dem richtigen Rechte* (1902) pisał, że poszukuje „czegoś absolutnego”, a mianowicie takiej metody formalnej o walorze uniwersalnym, za pomocą której można by było opracowywać zmieniający się materiał empirycznie uwarunkowanych przepisów prawnych do „jakości obiektywnej sprawiedliwości” (Stammler 1925, 89–90). Nowgorodcew, przyznając ważność abstrakcyjnych uzasadnień, analiz i określeń filozoficznych, nie zanurzał się w kwestie uniwersalnej metody formalnej. Jedynym absolutem był dla niego absolut moralny⁵, tkwiący w ludzkiej osobowości, której wolność i prawa podstawowe muszą być zabezpieczone.

Nowgorodcew generalnie przyjmował zaproponowane przez Stammlera pojęcie ideału społecznego jako „uniwersalnie ważnej metody”, która pozwala sądzić o aktualnych sprawach prawniczych (zob. Trejo-Mathys 2015). Ideał społeczny jako idea regulatywna w stosunku do działań ludzkich i rozwoju koncepcji teoretycznych sugeruje neokrytyczne podejście do prawa naturalnego. Jednak ważne dla Nowgorodcewa było to, że tych ideałów jest mnóstwo, że są one zmienne, a więc zawsze odnośne i nigdy nie zbiegające się w pełni z absolutnym ideałem moralnym. Stąd filozof wyprowadzał swój argument antyutopijny, zaprzeczający możliwości podstawienia ideału społecznego w miejsce nieosiągalnego absolutu. Twierdził, że trzeba liczyć się z tym, iż prawo nigdy nie jest w pełni doskonałe i sprawiedliwe. Doskonałość, prawda, sprawiedliwość, miłość – to obszar absolutu moralnego, którego nie sposób znaleźć na zewnątrz życia osobowości.

Jako absolutysta moralny, Nowgorodcew miał poglądy zbliżone do przekonań Lwa Tołstoja, wypowiedzianych „z głębi poczucia moralnego” (Новгородцев 1901a). Udzielając w 1904 r. wywiadu gazecie amerykańskiej, klasyk literatury potwierdził swoje przekonanie o tym, że „prawdziwą poprawę społeczną osiąga się wyłącznie przez religijno-moralne doskonalenie poszczególnych osobowości”. Jednak całkowite odrzucenie wszelkich „form zewnętrznych”, do których Tołstoj zaliczał politykę i prawo, Nowgorodcew uważał za skrajną przesadę. Pisał w odniesieniu do wypowiedzi Tołstoja: „Zmiana form zewnętrznych – to przecież oznacza w Rosji zwycięstwo dla każdego: rozwijać się i rosnać, myśleć i mówić, wierzyć i modlić się, wolność życia i oddechu...” (Новгородцев 1906, 409).

⁵ Uznanie względności prawa wraz z obroną absolutu moralnego wyróżniało postawę Nowgorodcewa wśród innych zwolenników szeroko rozumianego prawa natury w Rosji. Na temat absolutnego charakteru moralności polemizował z psychologiczną teorią Leona Petrażyckiego. Iosif Michajłowski, autor metafizycznej koncepcji prawa naturalnego, z kolei zarzucał Nowgorodcewowi to, że nadaje prawo jako części etycznego porządku świata zmieniającą się treść.

Nowgorodcew występował w obronie prawa: prawo stanowi dość toporne, ale niezbędne narzędzie dla zmian, zabezpiecza bowiem podstawowe warunki dla poprawy życia obywateli. Chociaż „nie potrafi być w pełni przepojone z zasadami sprawiedliwości i miłości”, to pod jego ochroną więzi moralne się „utwierdzają i wzmacniają” (Новгородцев 1995, 103–113).

3.2. Prawo naturalne a rosyjski personalizm religijny

Jak pisze Frances Nethercott, na przełomie wieków XIX i XX nowa generacja filozofów prawa stawała się coraz bardziej *wrażliwa* na „autonomiczną wartość osobowości” (*личность, обладающая самостоятельной ценностью*) (Nethercott 2007, 190). Idealizm filozoficzny, broniący wolności osobowości jako wartości najwyższej, okazał się wówczas niesamowicie bliski rosyjskiej myśli religijnej, która wyprodukowała własną wersję personalizmu⁶.

Istotne jest to, że owej myśli właściwe było ontologiczne ujęcie podmiotu. Ani sama osobowość, ani jej wartość, ani jej wolność nie były rozumiane jako abstrakcyjne formy. Osobowość, o której mówi Nowgorodcew, występuje nie tylko jako podmiot etyczny, lecz przede wszystkim jako konkretny *podmiot ontologiczny* – rosnący, myślący, oddychający itd. Dlatego Nowgorodcew zarzucał Kantowi racjonalistyczne ujęcie wolności jako autonomii woli, jako zdolności do działania zgodnie z rozumowym prawem obowiązku, i nieobecność w jego filozofii „całościowego przedstawienia osobowości, w którym bierze się ją w całości jej cech indywidualnych” (Новгородцев 1911–1913a, 382).

Nowgorodcew mówi o „materialnym” ograniczeniu państwa ze strony osobowości. Odnajduje owo ograniczenie w naturalnych, przyrodzonych prawach i wolności – których nie da się odłączyć od bytu osobowości. Prawa osobowe nie są udzielane przez państwo, mogą być tylko przez nie uznane i wymagają tego uznania „z całej mocy bezwarunkowego zjawiska życiowego” (Новгородцев 1904b, 536).

Można założyć, że Nowgorodcew, tak samo jak Semyon Frank, przypisuje „pozytywną wartość religijną” konkretnemu bytowi, z tym że nie całemu, jak w panenteistycznej wizji Franka, lecz reprezentowanemu w postaci każdej osobowości ludzkiej, która występuje w konkretnym podmiocie prawa z racji własnego istnienia (por. Франк 1965, 265). Omijając zagadnienia ściśle epistemologiczne, zbliża się do idealno-realistycznych dążeń rosyjskiej myśli religijnej.

Życie człowieka w chrześcijańskiej filozofii moralnej kojarzy się przede wszystkim z życiem duchowym. Do interpretacji idei prawa naturalnego w duchu tradycyjnych wartości chrześcijańskich Nowgorodcew, podobnie jak wielu innych prawników i filozofów prawa, doszedł pod wpływem filozofii Władimira Sołowjowa (Кацапова 2011, 187). W sporze z Cziczerinem Sołowjow, jak wcześniej

⁶ O tradycji rosyjskiego personalizmu zob. np.: Kline 1960, Fluri 1993, Moyn 2011.

Dostojewski, obstawał przy tezie, iż prawo powinno się rozwijać w zgodzie z zasadami moralności religijnej. Badaczka tej spuścizny, Elena Pribytkowa, pisała: „Podstawą chrześcijańskiej antropologii i filozofii praw człowieka W. Sołowjowa jest koncepcja Bogoczłowieczeństwa, odzwierciedlająca wysoką godność i powołanie człowieka, opisując go jako »drugi absolut« lub »stanowiącego się Boga«. »Idealna rzeczywistość«, założona w ludziach, istnieje jako bezwzględna norma Absolutu, »wieczna dusza świata«, Sofia” (Прибыткова 2007, 15).

Znaczenie myśli Sołowiowa podkreślał w swoim wykładzie, który ukazał się w druku w roku 1903, Sergiej Bułgakow. Pozytywna wszechjedność (*всеединство*), jak pisze Bułgakow, oznacza jedność, która nie składa się z części ustosunkowanych do siebie nawzajem, lecz jest absolutną pierwotną jednością. Owa pierwotna jedność jest podstawą bytu – wszystkiego, co jest. Wymaga innego miana niż „byt”, ponieważ „byt” nie stanowi pojęcia samodzielnego, jest tylko predykatem, które potrzebuje swojego orzeczenia. Czysty byt, który Hegel zamierzał wziąć za absolut i punkt wyjściowy swojej obiektywnej logiki, będąc pozbawionym treści, staje się swoim przeciwieństwem – niczym. Sołowiowskie *сущее*, jako rozwinięcie neopłatońskiego pojęcia bytu najdoskonalszego, Jedni, Absolutu, zdaniem Bułgakowa jest niezbędne w filozoficznym pokonaniu heglowskiej trudności.

Zasada absolutna więc nie może być bytem lub, bardziej precyzyjnie, rodzajem bytu, musi posiadać zdolność do bycia, ale w tym samym czasie być powyżej bytu; można go określić jako *сущее*. Podobnie jak żywy podmiot nie zlewa się z żadnym z jego stanów lub obrazów swego bytu, będąc w tym samym czasie ich podstawą, absolutna pierwotna zasada ma pozytywną moc bytu, pozostając powyżej bytu. [...] Za pomocą pojęcia *сущее* przezwycięża się wreszcie filozofię panteizmu i filozoficznie zatwierdza się pojęcie żywego osobowego Boga, potrzebne dla religii (Булгаков 1903, 204).

O roli religii w nadawaniu przepisom społecznym charakteru „bezwzględnej całości i najpełniejszej jedności wskutek jedyne go źródła ich pochodzenia” Nowgorodcew pisał już w eseju z 1899 r. *Prawo i moralność*. Tu sformułował pogląd, że prawo i moralność stanowią nierozzerwalną jedność w „epokach odradzającej się kultury, które trafnie nazywa się epokami pierwotnej jedności” (Новгородцев 1995). Zauważył, że prawo i moralność, stanowiące kiedyś jedyną podstawę sądów, później rozeszły się w świadomości ludzkiej. Prawo uosabia się, dlatego że życie społeczne i stosunki społeczne się komplikują. Moralność potrzebuje autonomii wraz z rozwojem świadomości jednostki, świadomości własnej wolności. Kwestię, czy kiedyś prawo i moralność będą stanowiły nową, bardziej spójną jedność, Nowgorodcew opatrzył znakiem zapytania, ale nie wykluczał takiej możliwości. W rozprawie *O ideale społecznym* (1911–1913) Nowgorodcew postulował instynktowne dążenie człowieka do absolutnego dobra lub wartości i „potrzebę religijnego uzupełniania osobowości”, która potrafi się przekształcić w uzupełnianie społeczne (Новгородцев 1911–1913b: 283). W późniejszym artykule *O swoistych elementach w rosyjskiej filozofii prawa* (1922–1923) twierdził,

iz normy moralnej należy szukać nie w etyce formalnej, lecz w Prawie Boskim: „[...] Prawo Boskie, prawo miłości, to najwyższa norma dla wszystkich stosunków życiowych, prawo i państwo powinny czerpać swojego ducha z tego najwyższego przykazania” (Новгородцев 1999, 236).

Na początku XX w. Nowgorodcew skonstatował kryzys idei w świadomości prawnej Europy, zakładając, że ów kryzys może prowadzić do dwóch rodzajów skutków: upadku uprzednich pojęć i ich odrzucenia albo ich transformacji. Uważał wtedy, że przyjęcie lub odrzucanie pojęć powinna poprzedzać ich dokładna analiza w nowych warunkach życiowych. Po I wojnie światowej, rewolucji 1917 r. i wojnie domowej w Rosji Nowgorodcew stwierdził, że miał miejsce nie tylko upadek pojęć i ideałów liberalno-demokratycznych, nie tylko form, lecz samych ontologicznych podstaw życia, wszystkich więzi życiowych. Bez owej treści, jak sądził, żadna forma społeczna nie ma sensu, ponieważ forma nie istnieje i nie może być wybrana niezależnie od treści. Od filozoficzno-religijnego uzasadniania prawa i państwa myśliciel przeszedł ku religijno-mistycznemu⁷. W eseju *Restauracja świątyń (Wosstanowlenije swiatyn')*, który napisał w czerwcu 1923 r. w Pradze, w miejsce autonomicznej moralności stawiał moralność teonomiczną, w miejsce demokracji – agiokrację (władzę świątyń). Po ostatecznym pożegnaniu racjonalistycznych ideałów myśli oświeceniowej została tylko wiara w łaskę uświecającą (*благодатное просвещение души*) (Новгородцев 1926, 70).

4. PODSUMOWANIE

Paweł Nowgorodcew, założyciel szkoły idealistycznej w rosyjskiej filozofii prawa (Гурвич 1924, 389), był w pełnym znaczeniu tego słowa współtwórcą swojej epoki – renesansu filozoficzno-religijnego w Rosji. Te dwa aspekty, filozoficzny i religijny, połączyły się w jego wizji prawa naturalnego. Osiągnięciem kopernikańskiego przewrotu w filozofii moralnej Kanta, myśli dialektycznej Hegla w stosunku do obiektywnego rozwoju historycznego towarzyszy w poglądach Nowgorodcewa rosyjska wersja personalizmu, osadzonego w etyce i ontologii religijnej.

Według Nowgorodcewa każdy ideał społeczny jest względny, gdyż zawiera cechy specyficzne w zależności od konkretnej historycznej fazy rozwoju. Jedy- nym ideałem uniwersalnym, wartością absolutną, jest osobowość, którą uważa się za istotę moralno-ontologiczną, nie zaś abstrakcyjny konstrukt. Wolność i prawa osobowości, których broni Nowgorodcew w teorii i praktyce, stanowią „materialną”, życiowo-moralną granicę zarówno dla władzy państwowej, jak i (w postaci pojęć) dla monistycznych teorii prawa, utożsamiających prawo i państwo.

⁷ Odrzucenie ideałów racjonalizmu obserwował w pismach-manifestach rosyjskiej i francuskiej inteligencji, porównując *Bexu* (1909) i *Les mefaits des intellectuels* (1914) (Новгородцев 1990).

Koncepcja odrodzonego prawa naturalnego wprowadziła dualizm państwa i prawa oraz umożliwiła „moralną krytykę” prawa istniejącego pod względem uznania lub raczej braku uznania podstawowych praw i wolności osobowości.

Ponieważ rozstrzygnięcie głównych zagadnień moralnych jest wymagane przez samo życie, zakres rozważań Nowgorodcewa nie ograniczał się do kwestii wiedzy. Podczas gdy współczesna Nowgorodcewowi filozofia dostarczała narzędzi dla sformułowania i analizy problemów oraz pojęć, z których wielu nie sposób było zaaplikować na bieżąco w dobie kataklizmów społecznych, to dla niego wiara pozostawała najgłębszym źródłem życiowym.

BIBLIOGRAFIA

- Аронов, Дмитрий. 2005. *Законотворческая деятельность российских либералов в Государственной Думе (1906–1917 гг.)*. Москва: Издательская группа «Юрист».
- Булгаков, Сергей. 1903. „Что дает современному сознанию философия Владимира Соловьева”. *В От марксизма к идеализму*. 195–262. Санкт-Петербург: Товарищество «Общественная Польза».
- Duguit, Leon. 1911. *Traité de droit constitutionnel*. Vol. 1. *La règle du droit: le problème de l'État*. Paris: de Boccard.
- Dziazio, Andrzej. 2013. „Idea Trybunału Konstytucyjnego Georga Jellinka”. W *Ustroje. Historia i współczesność. Polska – Europa – Ameryka Łacińska. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Jackowi Czajowskiemu*. Red. Marian Grzybowski, Grzegorz Kuca, Piotr Mikuli. 180–188. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Fluri, Philipp. 1993. “Personalism – a New/Old Trend in Postmarxist Russian Philosophy”. *Theoria: An International Journal for Theory, History and Foundations of Science* 8 (19): 149–155.
- Франк, Семен. 1965. *Из истории русской философской мысли конца XIX и начала XX века: антология*. New York: Inter-Language Literary Association.
- Гурвич, Георгий. 1924. „Проф. П. И. Новгородцев как философ права”. *Современные записки* 20: 389–393.
- Хвостов, Вениамин. 1908. *Общая теория права: элементарный очерк*. 4-е изд. Москва: Тип. Вильде.
- Jellinek, Georg. 1880. *Die rechtliche Natur der Staatenverträge: Ein Beitrag zur juristischen Construction des Völkerrechts*. Vienna: Hölder.
- Jellinek, Georg. 1887. *Gesetz und Verordnung*. Freiburg: Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Jellinek, Georg. 1905. *Das Recht des modernen Staates. Erster Band. Allgemeine Staatslehre*. 2 Aufl. Berlin: Verlag von O. Häring.
- Еллинек, Георг. 1907. *Конституции, их изменения и преобразования*. Т. I и вступ. Богдан Кистяковский. Санкт-Петербург: Изд. юрид. кн. скл. «Право».
- Кацапова, Ирина. 2011. „Правовая идея П. И. Новгородцева: нравственное начало общественной жизни и его выражение в морали и праве”. *История философии* 16: 185–207.
- Kelsen, Hans. 1945. *General Theory of Law and State*. Tr. Anders Wedberg. Cambridge: Harvard University Press.
- Kline, George L. 1960. “Changing Attitudes Toward the Individual”. W *The Transformation of Russian Society: Aspects of Social Change Since 1861*. Ed. Cyril E. Black. 606–625. Cambridge: Harvard University Press.

- Moyn, Samuel. 2011. "Personalism, Community, and the Origins of Human Rights". W *Human Rights in the Twentieth Century: A Critical History*. Ed. Stefan-Ludwig Hoffmann. 85–106. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nethercott, Frances. 2007. *Russian Legal Culture Before and After Communism: Criminal Justice, Politics and the Public Sphere*. London: Routledge.
- Новгородцев, Павел. 1896. *Историческая школа юристов*. Москва: Унив. тип.
- Новгородцев, Павел. 1901a. *Идея права в философии Вл. С. Соловьева. Речь, произнесенная на торжественном заседании Психологического общества в память Вл. С. Соловьева, 2 февраля 1901 года*. http://www.vehi.net/soloviev/novgorodcev.html#_edn1 [dostęp 10.12.2015].
- Новгородцев, Павел. 1901b. *Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве. Два типических построения в области философии права*. Москва: Унив. тип.
- Новгородцев, Павел. 1904a. „Государство и право”. *Вопросы философии и психологии* 74: 397–450.
- Новгородцев, Павел. 1904b. „Государство и право”. *Вопросы философии и психологии* 75: 507–538.
- Новгородцев, Павел. 1906. „Кризис современного правосознания”. *Вопросы философии и психологии* 84: 406–451.
- Новгородцев, Павел. 1911–1913a. „Об общественном идеале”. *Вопросы философии и психологии* 115: 361–398.
- Новгородцев, Павел. 1911–1913b. „Об общественном идеале”. *Вопросы философии и психологии* 119: 279–312.
- Новгородцев, Павел. 1926 [1923]. „Восстановление святынь”. *Путь* 4: 54–71.
- Новгородцев, Павел. 1990 [1918]. „О путях и задачах русской интеллигенции”. W *Из глубины. Сборник статей о русской революции*. Москва: Издательство Московского университета. <http://vehi.net/deprofundis/novgorodcev.html> [dostęp 14.12.2015].
- Новгородцев, Павел. 1995. „Право и нравственность”. *Правоведение* 6: 103–113. <http://law.edu.ru/article/article.asp?articleID=151892> [dostęp 22.11.2015].
- Новгородцев, Павел. 1999. „О своеобразных элементах в русской философии права”. W *Русская философия права. Антология*. Red. Алексей Альбов, Дмитрий Масленников, Виктор Сальников. 229–246. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Новгородцев, Павел. 2009. „Нравственный идеализм в философии права (К вопросу о возрождении естественного права)”. W *Манифесты русского идеализма*. 149–181. Москва: Астрель.
- Прибыткова, Елена. 2007. *Философия права Владимира Сергеевича Соловьева*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва: Российская академия наук.
- Stammler, Rudolf. 1925. *The Theory of Justice*. Tł. Isaak Husik. New York: The Macmillan Company.
- Trejo-Mathys, Jonathan. 2015. "Neo-Kantianism in the philosophy of law: its value and actuality". W *New Approaches to Neo-Kantianism*. Eds. Nicolas De Warren, Andrea Staiti. 147–170. Cambridge: Cambridge University Press.

Natalia Danilkina

THE POSITIVE VALUE OF PERSONALITY PAVEL NOVGORODTSEV'S LEGAL IDEALISM

Abstract. Pavel Novgorodtsev was a professor of jurisprudence, politician, and a major representative of Russian philosophy of law. At the turn of the 20th century he recognised a crisis of the positivist juridical doctrine and an increased demand in the philosophy of law, which he identified as the doctrine of natural law. According to Novgorodtsev, the new doctrine of natural law was to embrace a set of moral concerns about the existing law. He elaborated his conception on a basis of broadly construed philosophical idealism – from Kant to philosophically “modernised” Russian Christian orthodoxy. The paper outlines Novgorodtsev’s philosophy of law and reveals its specific features in comparison with relevant west-European theories, as well as in connection with a pronounced personalistic trend in Russian philosophy.

Keywords: legal idealism, natural law, Russian philosophy of law, personalism, Novgorodtsev.